

ספרה של מרים סמט הנו פנינה מחקרית הפותחת צוהר בפני הקורא המבקש לדעת אודות שורשי החינוך העברי בארץ ישראל. הספר הנו פירותיו של מחקר היסטורי העוסק בסוגיות ליבה שהעסיקו את מעצבי החינוך החל מסוף המאה התשע עשרה ועד תום השליש הראשון של המאה העשרים. התרומה התיאורטית/אידיאולוגית והיסטורית של ספר זה היא למחלוקת רבת הדורות, מאז ימי המקרא ועד ימינו אנו, בין "חונך לנער על פי דרכו" לבין הגישות הדכאניות וריכוזיות שאפיינו מערכות חינוך לאורך שנות הנאורות ועד ימינו אנו.

אודות פרק זמן זה נכתב בעיקר סביב שורשיו של זרם העובדים. הספר הנוכחי חודר עמוק יותר לנככי הרעיון של הלמידה העמלנית ובכך ייחודו והעניין שהוא עשוי לעורר בקרב חוקרים וסטודנטים העוסקים בתחום זה. מחקר זה מתכתב עם עבודותיה של רחל אלבוים דרור, מי שהניחה את היסודות למחקר ההיסטורי אודות החינוך בארץ ישראל. במחקרה העשיר, תורמת מרים להבנתנו וידיעותינו במהותן של צמתי הדרך שתרמו לעיצוב דמותו והתפתחותו של החינוך, על הדילמות המקצועיות אשר ליוו את היישוב העברי לאורך כחצי מאה – מסוף המאה התשע עשרה ועד לתום השליש הראשון של המאה העשרים. ליבת התזה החינוכית ההיסטורית בה דן המחקר, החינוך העמלני, שבה ועולה כמאה שנים מאוחר יותר, בשל רפורמות במערכות חינוך המתרחשות בעת הנוכחית, אף כי המחקר של סמט אינו עוסק בפרק הזמן הנוכחי.

מקורות ההשראה אשר תרמו לעיצוב התקופה בה דן הספר אינם ייחודיים לחינוך בארץ ישראל והן ליוו רבות ממערכות החינוך בעולם החל מסוף המאה התשע עשרה ובמהלך העשורים הראשונים של המאה העשרים. בין המניעים לשינויים ניתן למנות את התעוררות התנועות הלאומיות, בעקבות התפוררות האימפריה; את תנועת ההגירה הגדולה במהלך המאה התשע עשרה ובעשורים הראשונים של המאה העשרים ובכללן הקמתה של התנועה הציונית; את ההתנערות מהמודל השמרני, ההיררכי והסמכותני בחינוך ועלייתה של התנועה שהעמידה את הילד במרכז היצירה החינוכית; ואת התפשטות החינוך כשירות ציבורי שהינו חובה על פי חוק, החל מאמצע המאה התשע עשרה לערך אשר התרחבה בתום שתי מלחמות העולם גם לחינוך העל יסודי. תהליכי עומק אלה הטביעו את חותמם גם על החינוך בארץ ישראל כפי שעולה באחדים מפרקי הספר.

התעוררות התנועה הציונית הניעה בני נוער להתנער מדמותו של היהודי הישן הספון באוהלה של תורה תוך חיפוש של זהות יהודית חדשה בדמותו של היהודי הפרודוקטיבי. רעיון זה עיצב את זהותן של הדורות שראו בעלייה לארץ ישראל מעשה חלוצי שנועד לחולל שינוי במהלכה של ההיסטוריה היהודית. התקנתו של הצעיר לחיי עבודה וקבוצה תוך תחושת שליחות עמוקה לבניין המולדת הייתה לאידיאל כאשר השפה העברית המתחדשת מהווה אף היא ציר מרכזי ביצירת הזהות החדשה.

ואכן הפרק הראשון בספרה של סמט מוקדש לתחיית הלשון העברית, כאשר השפה שלא הייתה שגורה בפיהם של הצעירים, הופכת ללשון המשותפת לרבים החל מאמצע המאה התשע עשרה והופכת משפת קודש לשפת חול תוך דחיקתן של שפות אחרות ובהן אידיש וצרפתית.

האתגר יוצא הדופן של החייאת השפה העברית מזדקר לקורא דווקא בשל המציאות הרב תרבותית, רב אתנית ורב לשונית בארץ ישראל בהן נעשה שימוש לצרכי הוראה החל מהרבע האחרון של המאה התשע עשרה. ריבוי שפות ההוראה והלימוד מדגיש את גודל האתגר שעמד בפני מעצבי החינוך באותה עת אותו מתארת מחברת הספר באופן מעורר עניין - המרה של שפות אם מרובות לשפה העברית שהוחייתה ועיצבה בהדרגה את החינוך החל מהתקופה העותומנית ובמהלך שנות השלטון הבריטי בארץ ישראל. התפתחות זו נכחה בהלימה עם התפתחות התנועה הציונית פורצת הדרך תוך עיצוב התודעה הלאומית באמצעות התגבשותה של מערכת החינוך אשר השפה העברית במרכזה. המאבק על נוכחותה של העברית כשפת הוראה ולימוד תרמה על פי מרים סמט להעצמת האידיאולוגיה הציונית בקרב המורים והיא מתוארת על ידי מחברת הספר כאחת המהפכות הגדולות בחינוך היהודי בן זמננו, כאשר הילדים, בהשראת המורים ואף בלעדיהם, שותפים מלאים לקידום השפה העברית לשפה ילדית בקרב היישוב היהודי כולו.

הפרק השני של הספר מוקדש הן לשניים מבין הבולטים שבמחנכי התקופה, אידלסון ופולני, אשר אימצו את תורת החינוך הפרוגרסיבי לפיה יש להציב את הילד במרכז הפעילות הפדגוגית. השקפה חינוכית זו, על דפוסי הפעולה השונים שלה, זכתה לעדנה באותה עת באירופה, בארצות הברית ומאוחר יותר גם במזרח הרחוק. לצד תיאור פועלם והכשרתם המקצועי של אידלסון ופולני, מוקדש הפרק לראשית צעדיה של הכשרת המורים בישראל.

הסמינר הראשון להכשרת מורים לבתי הספר היסודיים הוקם בירושלים בשנת 1904 כמוסד חלוץ בסיוע הארגון הפילנתרופי של יהודי גרמניה בשם עזרה, כחלק מהאתוס הציוני. וכך היה "הסמינר העברי" שהוקם לאכסניה הן להכשרת מורים והן ככתובת הרשמית של הסתדרות המורים בארץ ישראל.

הסמינר ראה את ייעודו בהקניה של השכלה מודרנית לצד הכשרה מקצועית בהוראה כאשר נושאים יהודיים ולאומיים כגון היסטוריה של העם היהודי, לשון עברית ומקרא לצד היסטוריה וספרות אירופית, מתמטיקה, מדעי הטבע ומלאכה היו בבסיס הכשרת המורים. מתורת ההכשרה נשענה אף על תורתו של המחנך גיאורג קירשנשטיינר אשר ראה בחינוך לעבודה, בעמלנות ובמלאכה את מתודת ההוראה העיקרית על פיה על מוסדות החינוך להכשיר את תלמידיהם לחיים, לצד תורתם החינוכית של ז'אן ז'אק רוסו והיינריך פסטלוצי שהניחו את היסודות לחינוך הפרוגרסיבי. תורת חינוך זו שהתפתחה באירופה הייתה מקבילתה של תורת החינוך הפרוגרסיבי של ג'ון דיואי שהתפשטה בארצות הברית. מכאן שלימודי הפסיכולוגיה נדרשו ונלמדו כתשתית להבנת שלבי התפתחותו של הילד לשם התאמת הלמידה לצרכי התלמידים ולפיקח אף השפיעו על התכנון החינוכי והלימודי. הכשרת המורים כללה גם צפייה בשיעורים שהודגמו על ידי מוריהם כמו גם התנסות מעשית של פרחי ההוראה במטרה לקדם את הפדגוגיה החדשנית שעל הפרק. אף כי מרים סמט אינה מרחיבה יתר על המידה את הדיון אודות השונות בדפוסי הכשרת המורים בין החינוך היסודי לחינוך העל יסודי, היא מציינת כי החינוך הפרוגרסיבי דרש חרות גדולה יותר למורים בחינוך היסודי במטרה לאפשר לילדים מרחבי חופש ליצירה לשם התפתחותם האישית. תפיסה חינוכית זו הייתה ברקע הכשרת המורים בשלב החינוך המוקדם, בעוד האקדמיה הייתה למקור השראה למבנה תכניות הלימודים לחינוך התיכון, ולפיקח גם מקור מתחים ומחלוקת בין הורים ומורים לבין מנהלי מוסדות חינוך שביקשו לקדם את רעיון החינוך העמלני בחינוך העל יסודי בניגוד למסורת הלמידה בגימנסיה האירופית.

מכאן שעקרונות הפעולה של תורת החינוך החדשה שהשראתן היא גרמניה של ראשית המאה הקודמת, כללו אימוץ גישות רכות בקשר שבין המורה לתלמיד. לא עוד המורה כדמות אוטוריטרית אלא מתן דרור לרצונותיהם והתפתחותם של הילדים תוך אימוץ שיטת הנושאים. מעתה לא עוד הפרדת הלמידה בין הדיסציפלינות השונות אלא הכרה בערכו של דיאלוג ספונטני עם הילדים כערך חינוכי אותו ביקשו לטפח. ביסוד מתודת ההוראה החדשה עמדה ההנחה כי יש בה כדי להביא לפיתוח יכולת החשיבה של התלמידים, לצמיחה של אחריות ובנייה של חברת ילדים טובה יותר ללא ויתור על זהותו של היחיד ונטיות ליבו.

אין זה מפתיע אם כן, כאשר התברר לחלוצי החינוך של ראשית המאה העשרים, אידלסון ופולני, כי קיימות קרנות המבקשות להכשיר נוער יהודי לחיים מקצועיים הן בחקלאות וגינון והן במלאכות יד כגון נגרות ומתכת, כחלק מדאגה לפרנסתם של היהודים המתעתדים להתיישב בארץ ישראל. חידוש זה עורר עניין של השניים והם גילו הזדהות וסקרנותם מקצועית לרעיון בית הספר העמלני שאכן פותח על ידם שנים אחדות מאוחר יותר בארץ ישראל. הפרק השלישי של הספר בוחן את נביטת בית הספר העמלני בארץ ישראל הלכה למעשה. המוסד הראשון הוקם על ידי אידלסון בשנת 1914 בהר-טוב במקביל ליוזמתו של ארתור בירם שהקים באותה שנה את בית הספר הריאלי בחיפה על בסיס אידיאה חינוכית זהה. שמונה שנים מאוחר יותר, בשנת 1922, הקימו אידלסון ופולני את בית הספר העמלני הראשון בתל אביב. הייתה זו אבן הפינה לתפיסה הפדגוגית של הילד במרכז. לא עוד תלמיד פסיבי הסופג את ידיעותיו בפי המורה העומד על קתדרה ומעתיר תורה בתלמידיו, אלא תלמידים אקטיביים וסביבת למידה רבת גירויים חינוכיים התואמת את צרכיהם ונטיות ליבם הטבעית של הצעירים ליצירה, למלאכה ולביטוי עצמי. היה זה רעיון שביקש לכבוש את מקומו ביישוב היהודי המתחדש תוך הזדהות עם דמותו של הישראלי החדש הכובש את המלאכה, התעשייה והחקלאות באמצעות תבונת הכפיים. דמות זו של העברי החדש שבתום לימודיו יהיה לחלוץ, לפועל, איש כיבוש האדמה אותה ביקשו לעצב - הוא הצבר.

ההשקפה החינוכית המתוארת, לבשה צורה ופשטה צורה, זכתה לאוהדים מסורים למתנגדים נוקבים אשר חבטו בה ללא רחם. הניסיון בהר-טוב ובתל אביב היה אמנם חלוצי בחינוך היסודי, וניתן אף לתארו כעובר שפירות רעיונותיו הצמיחו את זרם העובדים בחינוך העברי בארץ ישראל החל משנת 1926. גן הירק, חדר המלאכה, חדר האוכל ופינת החי היו למוקד בעיצוב הלמידה הפעילה כאשר בית הספר מציע לתלמידים שלל ההתנסויות שנועדו לתרום להתפתחותם האישית.

ואילו בחינוך התיכון, אף שנידון במשורה בספרה של סמט, רעיון הכשרת תלמידים "לחיי מעשה ושיבה לעבודה פרודוקטיבית", נחל כישלון בעיקר בשל התנגדות הורי התלמידים והעדר הזדהות מקצועית של מורים עם האידיאה

החינוכית החדשה. כך היה גורלה של תכנית הלימודים אותה ביקש לקדם ארתור בירם בבית הספר הריאלי בחיפה כמו גם תיכון החדש בתל אביב שקם בשנת 1937 כמוסד המיועד לפיתוח אוריינטציה עמלנית באמצעות סדנאות לימוד מגוונות. הרצון לנתב את התלמידים ללימודים באמצעים עמלניים בחינוך התיכון, בהתעלם מהמורל של הגימנסיה האירופית, עורר התנגדות בקרב הורים משום שהיה בו סימן של "נחיתות מעמדית" כפי שמסבירה מחברת הספר.

אף לצד המשברים המתוארים, מפעל החינוך הקיבוצי על שני שלבי החינוך שבו, היסודי והעל-יסודי, אשר נשען על רעיונות תורת החינוך הפרוגרסיבי אשר העמלנות בחיי התלמידים מהווה מרכיב מהותי בסדר יומם של תלמידיו - זכה לשגשוג. תורת חינוך זו הלמה היטב את שליחותו החלוצית של הקיבוץ בניגוד לחינוך העירוני ולפיכך זכתה לעדנה לאורך עשורים רבים, אך אלה התפוגגו בהדרגה על רקע משברים חברתיים וכלכליים בקיבוצים החל משנות השמונים.

הפרק האחרון של הספר, הממוקד בהתפתחות הפסיכולוגיה הפרוידיאנית ובפסיכואנליזה של ריסון הארוס בתנועת השומר הצעיר, חורג מהציר המרכזי בו דן הספר, ולפיכך סקירת מהותו פחות רלבנטית לדיוננו. רעיון בית הספר העמלני נולד בסוף המאה התשע עשרה ועשה את צעדיו הראשונים החל מראשית המאה העשרים, כחלק מהפדגוגיה החדשה לפיה הילד וצרכיו הם במרכז תכנון הלימודים. המודל החינוכי לא האריך ימים משום שהוחלף ברעיון של סטנדרטיזציה במבנה תכנית הלימודים שהתפשטה בעולם החינוך החל משנות השישים אך הוא זוכה לעדנה, הפעם בכלים חדשים, החל מראשית המאה העשרים ואחת. סקירת התפתחות הלמידה העמלנית בספרה של סמט, חוזר למרכז זירת עולם החינוך עם חדירתה של טכנולוגיה המידע והתקשורת לחיינו בעת הנוכחית. ראשית המאה העשרים ואחת מפגישה את רעיון הלמידה העמלנית משום שצעיר הבא כיום בשערי החינוך נולד עם מקלדת ביד ואינו מכיר עולם ללא האינטרנט. השימוש בכלים אלה לצרכי למידה מאפשר תרגום עדכני של רעיון הלמידה העמלנית בה דן הספר, לפיה הילד שותף פעיל בייצורו של הידע בחינוך היסודי כמו גם בחינוך הגבוה. לפיכך זוכה הנושא בו דן הספר של סמט לחיים חדשים על אף מרחק השנים. לפיכך ראוי ספר זה לשכון במקום של כבוד על מדף הספרים של המבקשים להכיר את שורשי החינוך בארץ ישראל ולהרהר אודות התנאים המאפשרים את התחדשותו המאוחרת.

העשויים למצוא עניין בספר הם היסטוריונים; סטודנטים העוסקים בתולדות החינוך; המתעניינים בתולדות הכשרת המורים כמו גם אלה המגלים עניין בלמידה פעילה; חינוך פרוגרסיבי; שינויים בתפקיד המורה ובתפקיד הלומד ולא פחות חשוב - ברלבנטיות של התמה המרכזית של הספר, הלמידה העמלנית, לדפוסים המשתנים של ההוראה במאה העשרים ואחת.